سفینه
مجلهٔ تحقیقی در زمینهٔ زبان، ادبیات و فرهنگ فارسی
شمارهٔ، ۲۳ میلادی،صص ۴۷-۵۷

Safeeneh
A Research Journal of Persian
Language, Literature and Culture
No.23, pp 47-57

نقد بر دانشنامه ادب فارسی

A Review of the Encyclopedia of Persian Literature

قمر عظیم اعوان

دانشجوی دورهٔ پیش دکتری گروه زبان ادبیات فارسی، دانشگاه پنجاب، لاهور

Abstract:

Encyclopedias play a foundational and paramount role in contemporary research, facilitating structured, reliable, and accessible pathways to specialized and general knowledge. Within the realm of Persian literary studies and Iran studies, the Encyclopedia of Persian Literature (Dāneshnāmeh-ye Adab-e Fārsī), edited by the eminent scholar Hasan Anousheh, stands as one of the most comprehensive and monumental reference works. Based on authoritative lexicographical and historical sources, this paper offers a critical and comprehensive examination of the structure, scope, and methodology of this multi-volume work. The article begins by defining the nature of encyclopedias, tracing their developmental history, and differentiating them from conventional dictionaries and educational texts. It further examines Hasan Anousheh's critical contribution to documenting Persian literature across diverse geographical regions (Central Asia, Afghanistan, the Indian Subcontinent, and the Caucasus). Furthermore, this study presents a focused critical analysis of Volume Four (Part Two: letters "Ḥā" to "Ayn") concerning Persian literature in the Subcontinent, decoding its entry distributions, research methodologies, utilization of primary sources, and its

accessible prose tailored for researchers in Pakistan, India, and Bangladesh.

Keywords:

Encyclopedia of Persian Literature, Hasan Anousheh, Persian Literature in the Subcontinent, Literary Criticism, Research Methodology

چکیده:

دانشنامه‌نگاری یکی از مهم‌ترین و بنیادی‌ترین ارکان پژوهش‌های معاصر است که زمینه‌ساز دستیابی آسان، مستند و روش‌مند به دانش تخصصی و عمومی می‌گردد. در عرصهٔ پژوهش‌های ایران‌شناسی و ادبیات فارسی، «دانشنامهٔ ادب فارسی» به سرپرستی پژوهشگر برجسته، حسن انوشه، از عظیم‌ترین و جامع‌ترین آثار مرجع به شمار می‌رود. این پژوهش بر اساس منابع معتبر معجم‌نگاری و تاریخ‌نگاری ادبی، به بررسی جامع و انتقادی ساختار، اهداف و محتوای این دانشنامهٔ چندجلدی می‌پردازد. در این مقاله، ابتدا ماهیت دانشنامه، تاریخچه و تفاوت‌های بنیادین آن با لغت‌نامه و متون درسی تحلیل گردیده، سپس نقش حسن انوشه در مدون‌سازی ادب فارسی در حوزه‌های جغرافیایی گوناگون (آسیای میانه، افغانستان، شبه‌قاره، و قفقاز) مورد کاوش قرار گرفته است. سپس به شکل ویژه، جلد چهارم (بخش دوم: حروف ح تا ع) مرتبط با «ادب فارسی در شبه‌قاره» را از منظر فراوانی مدخل‌ها، روش تحقیق، استناد به مراجع اصیل، و اسلوب نگارش روانی که برای پژوهشگران شبه‌قاره قابل فهم است، مورد نقد و ارزیابی تحلیلی قرار می‌دهد.

واژه‌های کلیدی:

دانشنامهٔ ادب فارسی، حسن انوشه، ادب فارسی در شبه‌قاره، نقد ادبی، روش تحقیق

دانشـنامه معروف به انسـایکلوپیدیا یکی از معروف و مهم ترین کتاب برای تحقیق اســـت. این واژه مرکبِ دو واژۀ قدیمی زبان یونانی، (enkyklios paideia) اسـت. معنی این دو حرف (general education) تحصـیلاتِ عمومی است. (Preece، ۱۹۹۲م، ص۴۸۷)

اثری که هدفش ارائه خلاصه ای جامع از همۀ شاخه های دانش است، آن را دانشنامه می گویند. (Hirshberg، ۱۹۹۲م، ص ۳۳۰)

در لغت نامه دهخدا دانشنامه را چنین تعریف کرده اند:

"نامه ای حاوی دانش و علم، نامه ای که در آن از دانش سخن رفته باشد"

(دهخدا، ۱۳۷۷ش، ص ۱۰۴۰۱)

از این تعریف ها واضـح اسـت که دانشـنامه معروف به انسـایکلوپیدیا در تحقیق ماخذِ مهم ترین و بنیادی اسـت. که در آن عموماً به ترتیبِ الفبایی مقاله جات جمع آوری می کنند که معلوماتِ درست ومدلل دارند و نوشتۀ محققانِ ارجمند و نامدار اند. این مقاله جات مشـــتمل بر معلومات های کامل اند. (Preece، ۱۹۹۲م، ص، ۴۸۷)

هدف و ارتقای دانشنامه:

دائرةالمعارف مرجعی خودکفا با دو هدف اصـلی اسـت: ارائۀ دانشِ به‌روز دربارۀ یک حوزه یا مجموعه‌ای از حوزه‌های تخصصی، و دسترسیِ آسان و سـریع به این دانش. دائرةالمعارف با لغت‌نامه تفاوت دارد، چرا که به جای ارائۀ صـــرفِ تعاریفِ واژه‌ها و عبارات، موضـــوعات را با تفصـــیل شـــرح می‌دهد. همچنین با سال‌نامه متفاوت است، زیرا اطلاعات سال‌نامه محدود

به زمان و متغیر است. افزون بر این، با متون آموزشی و درسی نیز تفاوت دارد، چرا که تلاش می‌کند استفاده از آن آسان باشد و برای عامهٔ مردم به راحتی درک شود. (همانجا)

برای تضمینِ جامعیت و عمقِ مطالب، دائرةالمعارف معمولاً در قالب مقالاتِ مجزای بسیار و اغلب به دست متخصصان هر حوزه نوشته می‌شود. این مقالات، علاوه بر مطالب روز، شامل پیشینه و اطلاعات تاریخی نیز هستند. این مقالاتِ متعدد باید به گونه‌ای تنظیم شوند که خواننده بتواند موضوع مورد نظر خود را به سادگی پیدا کند. ترتیب‌بندی مقالات بر اساس عنوان و به صورت الفبایِ پیوسته، امروزه تقریباً مدلی جهانی است؛ اگرچه در گذشته همواره چنین نبوده است. (همانجا)

در بسیاری از دائرةالمعارف‌های نخستین، مقالاتی که مهم‌تر تلقی می‌شدند در ابتدای اثر قرار می‌گرفتند؛ برای نمونه، بسیاری از دائرةالمعارف‌های قرونِ وسطاییِ اروپا مباحث الهیاتی را در صدر می‌نشاندند، در حالی که نخستین دائرةالمعارف‌های عربی با موضوعاتی چون «قدرت» و «جنگ» آغاز شده و با «غذا» و «زنان» به پایان می‌رسیدند. دائرةالمعارف‌هایی که مدخل‌های خود را به روشی سیستماتیک‌تر ترتیب می‌دهند، به این صورت که دانش طبقه‌بندی شده و به حوزه‌های کلانی تقسیم می‌شود که شامل زیرمجموعه‌های متعدد است، با نام «دائرةالمعارف‌های طبقه‌بندی‌شده» (موضوعی) شناخته می‌شوند. (همانجا)

با این حال، امروزه ترتیب الفبایی بر اساس عنوانِ مدخل، فرمتِ استاندارد است؛ چرا که بهره‌گیری از آن آسان‌تر است. سهولت در استفاده، در دائرةالمعارف‌های مدرن با ابزارهایی چون نمایهٔ دقیق (اینجکس)، ارجاعاتِ متقابل، جداول، نمودارها و تصاویر نیز تسهیل می‌شود. برخی از دائرةالمعارف‌ها راهنماهای مطالعه و یادگیری و همچنین متمم‌های سالانه نیز ارائه می‌دهند. (همانجا)

انواعِ دانشنامه:

دانشنامه دو نوع دارد: خصوصی و عمومی. دائرةالمعارف‌های تخصصی اثری هستند که به یک حوزه یا جنبهٔ خاص از دانش پرداخته، مانند دائرةالمعارف پزشکی، در حالی که دائرةالمعارف‌های عمومی تمام جنبه‌های دانش را پوشش داده و رویکردی کلی و همه‌جانبه دارند. (هربرت، ۱۹۹۲م، ص ۳۳۰)

دانشنامهٔ ادبِ فارسی(به سرپرستی حسن انوشه):

این فرهنگ نامه اولین بار از سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در سده ۱۳۸۰ش از تهران چاپ شد. سرپرست آن حسن انوشه بود. حسن انوشه در اسفند ۱۳۲۳ش در شهر بابل چشم به جهان گشود. او محقق، مورخ و ایران شناس برجسته بود و تحصیلات خود را در رشتهٔ تاریخ در دانشگاه تهران به پایان رساند. سپس به پژوهش در زمینه تاریخ و فرهنگ ایران، به ویژه در دورهٔ اسلامی، پرداخت. انوشه یکی از اعضای اصلی بنیاد دائرة المعارف بزرگ اسلامی و از نویسندگان فعال آن

بوده است. انوشه آثار برجسته، زیادی در زمینه تاریخ فرهنگ و ادبیات ایران، تالیف و تصحیح کرده است. آثار معروف وی درج ذیل اند:

- **فرهنگ فارسی انوشه**: این فرهنگ که یکی از مهمترین کارهای اوست، به توضیح واژگان تخصصی در متون کهن فارسی می پردازد.
- **تاریخ ایران بعد از اسلام**: این کتاب، تاریخ ایران را از فروپاشی ساسانیان تا عصر حاضر بررسی می کند و اطلاعات ارزشمندی در مورد تحولات اجتماعی سیاسی و فرهنگی این دوره ارائه می دهد.
- **دانشنامۀ ادبِ فارسی**: این دانشنامۀ زیر سر پرستی حسن انوشه تالیف شد.

دانشنامۀ ادب فارسی مشتمل بر پنج جلد است.

جلد یکم:

این مجلد در سده ۱۳۷۵ش بار اول چاپ شد. این کتاب مشتمل بر ۹۹۲ صفحات است. موضوعات این کتاب ترتیب الفبایی دارد. مقاله جات که در این کتاب آمده متعلق به ادبیات فارسی در آسیای میانه است. (نک: انوشه، ۱۳۷۵ش)

جلد دوم:

فرهنگ نامه ادبی فارسی است. این مجلد در ۱۳۷۶ش چاپ شد. این کتاب مشتمل بر ۱۵۳۷ صفحات است. ترتیب این کتاب الفبایی است.

موضـــوعات مقاله جات در این کتاب گزیده اصـــطلاحات، مضـــامین و موضوعات ادب فارسی است. (انوشه، ۱۳۷۶ش)

جلد سوم:

دانشنامۀ ادب فارسی جلد سوم، ادب فارسی در افغانستان، است. این جلد در سده ۱۳۷۸ش چاپ شد. تعداد صفحات این کتاب ۱۱۷۶ است. ترتیب این کتاب نیز الفبایی است. موضوعات مقاله جات در این کتاب متعلق به ادب فارسی در افغانستان است. (انوشه، ۱۳۷۸ش)

جلد چهارم:

دانشـنامۀ ادب فارسـی جلد چهارم، ادب فارسـی در شـبه قاره، اسـت. این کتاب در ۱۳۸۰ش چاپ شد. این کتاب منقسم در سه بخش است. بخش اول از " آ " تا "ج" است و تعداد صفحات ۹۲۱ است. (انوشه، ۱۳۷۵ش، بخش اول)

بخش دوم از "ح" تا "ع" اسـت و تعداد کل صـفحات بخش دوم از ۹۲۳ تا ۱۸۴۹ است. (انوشه، ۱۳۷۵ش، بخش دوم) بخش سوم از "غ" تا "ی" است و تعداد صـفحات بخش سـوم از ۱۸۵۱ تا ۲۸۰۶ اسـت. (انوشـه، ۱۳۷۵ش، بخش سوم)

جلد پنجم: دانشـــنامۀ ادبِ فارســـی، جلد پنجم، ادبِ فارســـی در قفقاز آذربائجان، آرمانستان، کرجستان و جمهوری خود مختار داغستان است. این کتاب در سـده ۱۳۸۲ش چاپ شـد. صـفحاتِ این کتاب ۶۷۱ اسـت. موضـــوعاتِ مقاله جات در این کتاب راجع به ادبِ فارســـی در قفقاز،

آذربائجان، آرمانستان، کرجستان و جمهوری خود مختار داغستان است. (انوشه، ۱۳۸۲ش)

نقد بر دانشنامهٔ ادب فارسی:

چنانکه در بالا درج شده است، این کتاب بزرگ مشتمل بر پنج مجلد است و مجلد چهارم نیز سه بخش دارد. بنا بر این نقد کل کتاب در این مقاله مختصر مشکل است. برای نمونه فقط بخش دوم جلد چهارم اینجا مورد نقد و بررسی می شود:

بخش دوم جلد چهارم مشتمل بر موضوعات حرف "ح" تا "ع" است. تعداد مقالات هر حرف چنین است:

عنوان	صفحه	تعداد مقاله
ح	۹۲۳ تا ۱۰۲۹	۱۶۲
خ	۱۰۳۱ تا ۱۱۰۷	۱۱۶
د	۱۱۰۹ تا ۱۱۹۹	۹۴
ذ	۱۲۰۱ تا ۱۲۱۴	۲۷
ر	۱۲۱۵ تا ۱۳۱۵	۱۷۳
ز	۱۳۱۷ تا ۱۳۳۸	۳۶
ژ	۱۳۳۹	-
س	۱۳۴۱ تا ۱۴۴۶	۱۷۶
ش	۱۴۴۷ تا ۱۵۶۴	۱۵۲
ص	۱۵۶۵ تا ۱۶۱۶	۹۲

ض	۱۶۱۷ تا ۱۶۲۵	۲۳
ط	۱۶۲۷ تا ۱۶۵۵	۳۸
ظ	۱۶۵۷ تا ۱۶۶۱	۹
ع	۱۶۶۳ تا ۱۸۴۹	۳۲۶

این دانشـــنامه یکی از بزرگترین و برجســـته ترین دانشـــنامۀ زبان و ادب فارسـی اسـت. مقاله جات که در این بخش درج شـده اند بسـیار مفصـل و جامع اند. منابع و ماخذ هر مقاله در اختتام مقاله آمده اســـت. مقاله جات در این دانشنامه نوشته از محققان معروف و بزرگ اند که روش تحقیق آنها بسیار کامل و دقیق است و منابع و ماخذ خیلی قابل ستایش اند. در مقاله هر جا که نمونۀ متن از کتاب آمده اسـت، بعد از متن حواشـی آن نیز درج شده است. این اهتمام حواشی بر حسن مقاله می افزاید.

این کتاب مقصـــد خود را بطور کلی انجام می دهد و یکی می توان از مقاله و از منابع آن اســـتفاده کند. از این ســـبب این دانشـــنامه می توان یک اثر برجسته تحقیق و نقد به شمار رفت.

زبان دانشـنامه بسـیار آسـان و روان اسـت. فارسـی ای اسـت که برای اهلیان پاکستان، هندوستان و بنگلادیش قابل فهم و درک است.

منابع و مآخذ:

- انوشه، حسن (۱۳۷۵ش)، (ویراستار)، دانشنامهٔ ادبِ فارسی، جلد اول(ادبِ فارسی در آسیای میانه)، وزارتِ فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران
- همو (۱۳۷۶ش) (ویراستار)، فرهنگ نامه ادبِ فارسی، جلد دوم(گزیده اصطلاحات، مضامین و موضوعات)، وزارتِ فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران
- همو (۱۳۷۸ش) (ویراستار)، دانشنامهٔ ادبِ فارسی، جلد سوم(ادبِ فارسی در افغانستان)، وزارتِ فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران
- همو (۱۳۷۵ش) (ویراستار)، دانشنامهٔ ادبِ فارسی، جلد چهارم(ادبِ فارسی در شبه قاره هند، پاکستان، بنگلادیش (بخشِ یکم:آ-چ)، وزارتِ فرهنگ و اشاعت اسلامی، تهران
- همو (۱۳۷۵ش) (ویراستار)، دانشنامهٔ ادبِ فارسی، جلد چهارم(ادبِ فارسی در شبه قاره هند، پاکستان، بنگلادیش (بخشِ دوم: ح-ع)، وزارتِ فرهنگ و اشاعت اسلامی، تهران
- همو (۱۳۷۵ش) (ویراستار)، دانشنامهٔ ادبِ فارسی، جلد چهارم(ادبِ فارسی در شبه قاره هند، پاکستان، بنگلادیش (بخشِ سوم: غ-ی)، وزارتِ فرهنگ و اشاعت اسلامی، تهران
- همو (۱۳۸۲ش) (ویراستار)، دانشنامهٔ ادبِ فارسی، جلد پنجم(ادبِ فارسی در قفقاز آذربائجان، آرمانستان، کرجستان و جمهوری خود مختار داغستان)، وزارتِ فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷ش)، لغت نامه دهخدا، جلد ۷، انتشاراتِ دانش گاه تهران، تهران
- Hirshberg, Herbert S. (1992), "Encyclopedia", The Encyclopedia Americana, Vol 10, Grolier Inc. Danbury.

- Preece, Warren E. (1992), “Encyclopedia”, The New Encyclopedia Britania, Vol 4, The University of Chicago, Chicago.